

Janko Pleterski

DELO dr. FRANA ZWITTRA ZA REŠITEV MEJNIH VPRAŠANJ

Napredna socialna gibanja na Slovenskem so se od političnega narodnega nastanka Slovencev naprej vselej povezovala s terjatvijo po Zedinjeni Sloveniji. Najbolj zrelo, z največjim poudarkom in jasnostjo je to programsko geslo postavilo protifašistično ljudsko gibanje v letih pred drugo svetovno vojno in med narodnoosvobodilnim bojem. To gibanje je zahtevi po Zedinjeni Sloveniji dalo tudi doslej daleč največjo realno moč, jo najbolj od vseh približalo uresničenju, obenem pa najgloblje in najjasneje ovrednotilo njen pomen in obseg. Storititi pa je to moglo zato, ker sta se v njem pridružili prizadevanjem delavstva in njegove politične organizacije tudi zmogljivost slovenske vasi in ustvarjalnost slovenske kulture in znanosti.

V zlivanju potenc slovenske znanosti s socialnim in narodnim osvobodilnim gibanjem ima dr. Fran Zwitter posebno vidno vlogo. Sam pravi o tem dogajanju: »Odlok (o ustanovitvi Znanstvenega inštituta) sam pa v resnici ne predstavlja prvega koraka k pritegnitvi znanosti k našemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Že v predaprilski Jugoslaviji je bilo na ljubljanski univerzi tudi nekaj profesorjev širokega obzorja, ki so imeli smisel za svobodna vprašanja. Posebno v zadnjem desetletju pred sedanjo vojno so se začeli v zvezi z zorenjem velike krize tudi v slovenski znanosti uveljavljati novi pogledi na družbo, politiko, kulturo in posebej na narodna vprašanja, seveda ne toliko v uradnih znanstvenih revijah in knjigah, kakor v publicistično-revialnem tisku, kar nam dokazujejo revije Sodobnost, Književnost, Ljubljanski Zvon in Dejanje. Do izraza so prihajale ideje, ki so dobile nekaj časa kasneje v osvobodilni borbi tako ogromen pomen.«¹

Zanimanje dr. Frana Zwittra kot zgodovinarja in kot človeka se je v vsem širokem časovnem in vsebinskem razponu problemov, ki jih je proučeval, vedno znova in s posebno zavzetostjo obračalo k preteklim in sodobnim vprašanjem slovenske eksistence, pri čemer sta obe plati zanj pomenili nerazdružno razvojno in vzročno celoto, brez znanstvene analize in sintetičnega razumevanja prve, ni mogoča razrešitev druge. Zanj samega še posebej velja, kar je ugotovil leta 1947 ob pogledu nazaj na predvojno delo ljubljanske univerze in nekaterih njenih progresivnih predstavnikov: »Univerza v Ljubljani je dvignila kritično raven našega

¹ Fran Zwitter, Naš Znanstveni inštitut. Slovenski zbornik 1945, Lj. 1945, str. 316.

znanstvenega dela ..., a nesoglasje med njeno funkcijo znanstvenega središča za slovensko ozemlje in trpko politično realnostjo politične razkosanosti tega ozemlja je moralo vzbujati odpor proti versajskemu sistemu in iskanje poti za drugačno rešitev slovenskega narodnega problema.²

Iz predvojnega obdobja izvira vrsta del dr. Frana Zwittra o tej tematiki. V svoji fundamentalni razpravi »Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni« (1936) je imel pred očmi celotno slovensko narodnostno ozemlje in vse njegovo prebivalstvo kot dve glavni prvini slovenskega nacionalnega nastanka in obstanka, pri čemer je uporabil nove prijeme sociološke zgodovinske metode. Že naslovi tedanjih njegovih študij in člankov v strokovnih časopisih (»Zemlja in zgodovina« — 1931, »Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc« — 1932, »Prva štajerska narodnostna statistika« — 1937, »Prva koncepcija slovenske zgodovine« — 1939) in še posebej v revialnem tisku, predvsem v »Sodobnosti« (»Kultura in politika« — 1933, »K socialnemu programu hitlerjevcev« — 1935, »Nekaj misli k letu 1934« — 1935, »Konec idile« — 1935, »Bankrot slovenskega liberalizma« — 1935, »Ideološka vojna« — 1936, »Koroško vprašanje — 1937, »Nemci na Slovenskem« — 1938, »Francoska revolucija v sodbi poznejših dob« in »Pot slovenstva« — 1939) pričajo o njegovi usmerjenosti k obravnavanju vprašanj, pomembnih za sodobni slovenski obstoj, za njegovo napredno socialno in politično orientacijo. V njih se zreali tudi spoznanje pisca, kako posebno potrebno je za Slovence in njihovo politiko kvalitetno novo obravnavanje in spoznavanje problemov narodnostno ogroženih slovenskih obrobni pokrajin.

Vključitev dr. Frana Zwittra v narodno osvobodilno gibanje je bilo samo logično nadaljevanje njegove dotedanje usmerjenosti. Vodstvo Osvobodilne fronte je na njegovo sodelovanje računalo že prav od začetka, pri čemer je dobro spoznalo, koliko lahko pripomore kot izvedenec za narodnostna vprašanja. Že leta 1941 je dr. Fran Zwitter postal predsednik komisije za meje, ustanovljene na pobudo Izvršnega odbora Osvobodilne Fronte kot organ IOOF. Komisija, v kateri je ustanovnika predstavljal Edvard Kocbek, se je od oktobra 1941 naprej večkrat sestala, enkrat tudi v Zwittrovem stanovanju. Člani so bili Lovro Kuhar-Prežihov Voranc kot predstavnik KPS, dr. Svetozar Ilešič, dr. Bogo Grafenauer, Maks Miklavčič, dr. Anton Melik in do preloma z OF tudi ing. Črtomir Nagode. Tu je bilo določeno načelno stališče o slovenskih mejah, tj., zajamejo naj celotno slovensko etnično ozemlje, vključno področja, potujčena v dobi imperializma, od srede 19. stoletja naprej. Zastavljeno je bilo sistematično in koordinirano delo skupine znanstvenikov za proučevanje in ugotovitev takšnih meja. O tej prvi, začetni fazi svojega dela na mejnih vprašanjih med narodnoosvobodilnim bojem je dr. Fran Zwitter pisal leta 1945: »A tudi sodelovanje znanosti obstoja že od prvih početkov osvobodilne borbe in to ne samo v praktični pomoči inženirjev in zdravnikov. Vodstvo Osvobodilne fronte se je sicer upra-

² Obračun in program, ZČ I., 1947, Lj. str. 8.

vičeno borilo proti vsem tistim, ki so se izčrpali v pogosto nerealnem in imperialističnem »načrtovanju« o slovenski bodočnosti, predstavljajoče zanje le prav malo osebnega tveganja, obenem pa oznanjali, da čas za akcijo še ni prišel, da je vojaška borba »prezgodnja«, in pravilno poudarjalo, da je prva zahteva časa brezkompromisna in neusmiljena vojaška in politična borba proti okupatorju. Vendar pa se je že v prvem letu pripravljalo na trenutek, ko bo treba po zmagi postaviti slovenskemu življenju nove mejnike in ga organizirati v vseh pogledih, posebno pa v gospodarskem, na novih osnovah. Že tedaj so bili ob sodelovanju s pristaši — strokovnjaki izdelani prvi, osnovni načrti.³ V tej začetni fazi je dr. Fran Zwitter v ilegalnem Slovenskem zborniku 1942 objavil članek, v katerem je razmišljal o zunanjepolitični orientaciji, ki naj bi za mali slovenski narod, ki bo pač tudi v prihodnosti sosed velikega nemškega in velikega italijanskega naroda, pomenila trajno jamstvo za narodni obstanek.⁴ — Pogledi, ki so se uveljavili v diskusijah te prve komisije za meje pod predsedstvom dr. Frana Zwittra, so bili potem izraženi v brošuri Pavleta Vilharja (Lovro Kuhar) »O slovenskih mejah«, ki jo je izdala agitacijsko propagandna komisija pri CK KPS leta 1943. Lovro Kuhar jo je napisal še leta 1942 pred svojo aretacijo 8. januarja 1943.

Arencija dr. Frana Zwittra 24. februarja 1942 in potem konfinacija v Italiji sta preprečili njegovo nadaljnje neposredno sodelovanje z Osvobodilno fronto. Ko pa je po kapitulaciji Italije po naporni poti prispel nazaj v domovino in se na Goriškem pridružil partizanom, je nastala šele prava možnost, da svoje veliko znanje in izkušnost poda narodnoosvobodilnemu boju. Znano je, da je 12. februarja 1944 bil imenovan za direktorja Znanstvenega inštituta pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte (oziroma pri predsedstvu SNOS), te edinstvene svobodne znanstvene ustanove v okupirani Evropi. Znano je tudi, da je ta inštitut imel poleg drugega nalogo »da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodnoosvobodilna borba.«⁵ Na drugem mestu je opisano njegovo delovanje v Inštitutu, kateremu ni bil samo vodja in organizator dela, ampak tudi glavni sodelavec za probleme slovenskih meja.

Prvi elaborat o bodočih slovenskih mejah je predložil Znanstveni inštitut predsedstvu SNOS že februarja 1944; diskusija o tem elaboratu je bila 20. marca 1944 v Semiču. Tu je Znanstveni inštitut dobil nalogo, naj izdela načrte za takšne meje, ki jih bodo slovenski predstavniki zahtevali v vsakem primeru, to je etnografske meje, a s tistimi korekturami, ki jih narekujejo gospodarske in strateške potrebe. Člane Znanstvenega inštituta so 9. septembra leta 1944 povabili na sestanek s člani CK in pa z delegati Avnoja na bazo 20 na Rogu, kjer so razpravljali o bodočih slovenskih mejah. Tovariš Kardelj je tedaj poudaril kriterij:

³ F. Z., Naš Znanstveni inštitut, Str. 317.

⁴ Fran Zwitter, Zunanjepolitična orientacija Slovencev. Slovenski zbornik 1942. Ponatis Lj. 1945, str. 28—30.

⁵ Odlok o osnovanju Znanstvenega inštituta pri IO OF, 12. I. 1944. Slovenski poročevalec, 13. januar 1944.

minimalna etnografska meja z vključitvijo ozemlja, potujčenega v imperialistični dobi in z upoštevanjem manjših korektur zaradi nujnih prometnih, gospodarskih in strateških momentov. Na tem sestanku je bilo sklenjeno, naj dr. Fran Zwitter izdela elaborat glede zahodne meje.⁶

Med svojim delovanjem v Znanstvenem inštitutu se je dr. Fran Zwitter poleg elaboratov o mejnih problemih loteval tudi širše zasnovanih razprav o zgodovinskih osnovah slovenske nacionalne politike. Rezultat tega dela je predvsem njegova študija »Narodnost in politika pri Slovencih«, napisana februarja in marca 1944, v kateri je poudaril odgovornost Slovencev za lastno usodo in nujnost njihove progresivne politične usmeritve, da se ne bi ponovil položaj iz leta 1918, ko »smo bili pri povojnem razkosanju slovenskega ozemlja na več držav in pri podrejenosti Slovencev v Jugoslaviji sokrivi Slovenci sami...« Naglasil je nacionalni program komunistične partije Jugoslavije in Slovenije, ki »priznava slovenskemu narodu ne samo kulturne pravice, ampak popolno pravico do samoodločbe in to brez ozira na meje, s katerimi so slovensko ozemlje razkosale mirovne pogodbe po prvi svetovni vojni.«⁷

Delo in pomen Znanstvenega inštituta v zaključnem obdobju narodnoosvobodilnega boja je dr. Fran Zwitter takole označil: »Nikdar v svoji zgodovini ni bil slovenski narod tako blizu uresničenju svojega davnega ideala, združenja vseh Slovencev v zedinjeni Sloveniji, kakor prav danes... Naša naloga v takem položaju je, da pravočasno, temeljito in znanstveno preštudiramo vsa naša obmejna vprašanja in vsa manjšinska vprašanja, ki s tem v zvezi nastajajo, zlasti na Primorskem. Noben košček slovenske zemlje ni pri tem pozabljen in zanemarjen.«⁸ V Slovenskem zborniku 1945 sta izšla dva njegova članka kot zgled popularizacije dela Znanstvenega inštituta in sicer o Trstu in Beneških Slovencih.

Še pred koncem vojne, marca 1945, je dr. Fran Zwitter odšel v Beograd, da bi lahko neposredno pomagal v diplomatskem boju za pravično rešitev mejnih vprašanj nove, socialistične Jugoslavije. Tu je v letih do 1947 deloval kot znanstveni tajnik Inštituta za proučevanje mednarodnih vprašanj pri zunanjem ministrstvu. Uveljavil se je kot izvedenec in svetovalec, nepogrešljiv pri sestavljanju argumentacije, s katero so jugoslovanski delegati na mirovnih konferencah utemeljevali zahteve nove Jugoslavije, nepogrešljiv tudi pri formulaciji teh zahtev samih. Podrobno obdelati vse to njegovo ogromno delo, bi bila zahtevna naloga, ki pa je najbrž ne bi bilo mogoče do kraja opraviti, saj je veliko in morda najdragocenejših prispevkov, ki jih je dr. Fran Zwitter tedaj dajal našemu diplomatskemu boju, bilo izrečenih le ustno na posvetovanjih, v osebnih stikih z vodilnimi delegati, ali napisano na neštetih listkih, podanih delegatom v napetih urah vročega besednega boja na sejah mirovne konference, ko je bilo treba za zeleno mizo reagirati hitro

⁶ Metod Mikuž, Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945), ZC XII/XIII, 1958/59, str. 21.

⁷ Fran Zwitter, Narodnost in politika pri Slovencih, ZC I, 1947, str. 53 in 60.

⁸ F. Z., Naš Znanstveni inštitut, Str. 321.

in neposredno. »Predvsem pa se seveda rad spominjam Zwittera,« piše eden tedanjih naših vodilnih diplomatov, dr. Joža Vilfan, »kot eksperta delovne skupine za mirovna pogajanja in kasneje eksperta naše delegacije na pariški mirovni konferenci in kasnejših mednarodnih sestankih, zvezanih z vprašanjem naših meja. Bil je fantastičen v tem, kakšno delazmožnost je pokazal in kako je uspeval v razburljivem in hitro se menjajočem položaju vztrajati na znanstveni natančnosti. Delali smo v pogojih, ki jih najbolje označuje to, da smo na vprašanje, do kdaj je treba izdelati neko mnenje ali ekspertizo, navadno odgovarjali: »Do večeraj zvečer!« Mislim, da je prav Zwitter, ki je ob strastni zavzetosti za stvar in ob najpedantnejšem delu ohranjeval vedno tudi svoj humor, našel to posrečeno šalo za naše termine.«⁹ Dolga je vrsta mednarodnih diplomatskih sestankov in konferenc, ki se jih je dr. Fran Zwitter od leta 1945 do 1948 udeleževal. Aprila tega leta se je moral zaradi težke izgube v družini nenadoma vrniti iz Londona, kjer so prav tedaj pogajanja namestnikov zunanjih ministrov o avstrijski pogodbi prišla na mrtvo točko. Od tedaj naprej se dela na avstrijski pogodbi kot izvedenec ni več udeleževal neposredno, še vedno pa ga je spremljal z zanimanjem in nasveti.

Težišče dela dr. Frana Zwittera je v letu 1945 in 1946 bilo na problemih mirovne pogodbe z Italijo, pozneje pa pogodbe z Avstrijo. A tudi leta 1945 je tisti, ki pripravlja akcijo za Koroško in utemeljuje jugoslovansko stališče. Koncipiral je znano noto in pa aide-mémoire z dne 14. novembra 1945, v kateri je vlada Demokratske Federativne Jugoslavije ugovarjala izvedbi parlamentarnih volitev v avstrijski državni zbor na koroškem slovenskem področju, katerega državno pripadnost bi bilo treba odločiti šele na mirovni konferenci in s katero je zaveznikom prvič obsežno orisala vse vidike koroškega vprašanja, zemljepisnega, narodnostnega, zgodovinskega in sodobnega.¹⁰

Koliko je še osnutkov not, memorandumov, aide-mémoirjev in drugih diplomatskih dokumentov, pri katerih je dr. Fran Zwitter sodeloval kot izvedenec in pisec! V svoji bibliografiji¹¹ upošteva seveda le tiskane diplomatske dokumente, ne pa vseh tistih, ki so ostali le v diplomatskem občevanju, še manj vse osnutke in neuporabljene variante; tu našteje Memorandum vlade Demokratske Federativne Jugoslavije o vprašanjih Julijske krajine in drugih jugoslovanskih ozemelj pod Italijo, Beograd 1945 in pa Memorandum vlade Federativne Republike Jugoslavije namestnikom zunanjih ministrov glede ozemeljskih in drugih določb pogodbe z Avstrijo, Beograd 1948.

Delen vpogled v delo dr. Frana Zwittera in drugih naših ekspertov, predvsem tistih, povezanih z Znanstvenim inštitutom in pa njegovim, po osvoboditvi ustanovljenim oddelkom za meje, daje obsežna kore-

⁹ Dr. Joža Vilfan, Srečanje z jubilentom. Naši razgledi, 6. november 1965, št. 21, str. 430.

¹⁰ Documents on the Carinthian question, Beograd 1948, dok. št. 25, str. 34–62.

¹¹ Univerza v Ljubljani, Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev, Ljubljana 1957, str. 77–79.

spodenca med njim in tem inštitutom. Iz nje se vidi, kako je skrbel za učinkovito usmerjeno delo tega znanstvenega zaledja, kako je konkretno spodbujal in usmerjal posameznike k perečim nalogam. »Sicer je tu dela čez glavo, važnega in zanimivega,« je pisal 10. aprila 1945 iz Beograda svojim »dragim znanstvenikom« v Ljubljano: »samo sej je preveč in začetne težave vzamejo ogromno časa. Kakor vidite, so naše stvari zelo aktualne in samo škoda, da se pri nas vse začenja tako pozno.« 30. novembra istega leta pa jih je spodbujal: »Pošiljajte nam vedno *nemudoma* poročila in liste... in za vruga ne čakajte, da se naberejo večji fascikli. Zdaj ni čas za historična razpravljanja, vedeti moramo kakšen je momentani položaj.«¹²

V arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani je ohranjenih 38 elaboratov, ki jih je dr. Fran Zwitter napisal v letih 1944 do 1947 v zvezi z mejno problematiko in pa z našimi kulturnimi revindikacijami do Italije in Avstrije. To pa je gotovo le fragment in treba bi bilo šele sestaviti bibliografijo, ki bi vsebovala vsaj tudi vse elaborate, ki so ostali v arhivu nekdanjega beograjskega Inštituta za proučevanje mednarodnih vprašanj in drugod.

Pri tem bežnem pregledu dela dr. Fran Zwitterja kot izvedenca za mejna vprašanja tudi ne smemo pozabiti njegovo veliko publicistično delo, ki ga je opravil vzporedno s svojimi internimi nalogami. Iz Pariza je 4. julija 1946 lapidarno pisal v Ljubljano: »Sicer veste v glavnem, kakšna je situacija. Treba bi bilo ogromno pisati.« Dr. Fran Zwitter se je dobro zavedal, da diplomatska akcija ni vse, ampak da učinkuje veliko močneje, če za njo stoji tudi dobro obveščena demokratična javnost v domovini in v svetu. V ta namen je v času najhujših časovnih stisk in vročičnega dela pripravil in objavil pomembna znanstvena dela. Med njimi je treba na prvem mestu, ne samo časovno, omeniti obsežno knjigo »Oko Trsta«, ki je izšla v Beogradu leta 1945 in ki jo je uredil in napisal skupaj z vrsto izbranih sodelavcev. Kdor jo je imel kdaj v rokah, ve, da je to še danes fundamentalno delo za tržaško vprašanje. Bistveno je sodeloval tudi pri francosko pisanem delu o statističnih podatkih glede etnične strukture Julijske krajine (Beograd 1946) in o avstrijski narodnostni politiki v Julijski krajini (Beograd 1946). Leta 1948 je po njegovi zasnovi in z njegovim uvodom izšla v angleščini »bela knjiga« dokumentov o koroškem vprašanju. Še leta 1953 je v Beogradu izšla knjiga »Slovensko Primorje in Istra«, za katero je prispeval dve poglavji.

Posebno je skrbel tudi za popularizacijo jugoslovanskih tez v domačem in tujih jezikih. Za Ljudsko univerzo v Beogradu je 1946 napisal brošuro o slovenski Koroški, ki je izšla potem tudi v Sofiji v bolgarskem prevodu, napisal je aktualno politično brošuro o značaju političnega režima na Koroškem, objavljeno leta 1947 v angleščini (To destroy Nazism or to reward it?). Velik pomen je imela vrsta njegovih dokumentarnih študij, objavljenih v teku leta 1947 v beograjski reviji »Trideset dana« v zvezi s koroškim vprašanjem. Še leta 1951 in 1953 je po-

¹² Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, fasc. 230.

segel v mednarodno razpravljanje s tremi članki o tržaškem vprašanju objavljenimi v angleščini, francoščini in srbohrvaščini v beograjski reviji »Medjunarodna politika«.

Izpustil tudi ni nobene priložnosti za seznanjanje javnosti v tujini z našimi stališči v neposrednem osebnem stiku. Med svojim bivanjem v Parizu, Londonu, Moskvi in New Yorku je nastopil pred tujim občinstvom s številnimi predavanji. Koliko pa je s svojimi osebnimi stiki s tujimi znanstveniki, ki so v njem cenili avtoriteto na svojem področju, pripomogel, da so stališča Jugoslavije prišla do veljave tudi v njihovih delih, to bi lahko povedal le on sam.

V svojem že citiranem članku v Slovenskem zborniku 1945 je dr. Fran Zwitter ugotavljal za ta čas, da so dani vojaški in politični pogoji za zedinjenje vseh Slovencev. Temu bi bilo treba dodati da so vsaj s slovenske oziroma jugoslovanske strani za doseg tega cilja tedaj bili dani subjektivni pogoji, ki jih je bila dolžna prispevati progresivna slovenska in jugoslovanska znanost. Delež zaslug, ki ga ima dr. Fran Zwitter za to dejstvo, ki je obenem zgodovinski dokaz za zrelost slovenskega naroda za samostojno življenje v okviru jugoslovanske federacije, je prav posebno pomemben in enkraten.